

MMF 10 / **3 *Relativitat***

3. Espai de Minkowski

S. Xambó

- **Forma de Lorentz i mètrica de Minkowski**
- **Quadrivectors**
- **Diagrames de Minkowski**
- **Paradoxa dels bessons**
- **Exercicis**
- **Notes**

Forma de Lorentz i mètrica de Minkowski

Les transformacions de Lorentz deixen invariant la forma quadràtica

$$c^2 t^2 - (x^2 + y^2 + z^2),$$

anomenada *forma de Lorentz*.^{N1} En resulta que també deixen invariant el producte escalar

$$\langle [x_1, y_1, z_1, t_1], [x_2, y_2, z_2, t_2] \rangle = c^2 t_1 t_2 - (x_1 x_2 + y_1 y_2 + z_1 z_2),$$

anomenat *mètrica de Minkowski*.

Relativament a les coordenades x_0, x_1, x_2, x_3 , la forma de Lorentz s'escriu

$$x_0^2 - (x_1^2 + x_2^2 + x_3^2) = x_0^2 - \mathbf{x}^2.$$

Separació entre esdeveniments

La *separació (quadràtica)* entre dos esdeveniments $[x_1, y_1, z_1, t_1]$ i $[x_2, y_2, z_2, t_2]$ es defineix com

$$\sigma = c^2 \Delta t^2 - (\Delta x^2 + \Delta y^2 + \Delta z^2),$$

on $\Delta t = t_2 - t_1$, $\Delta x = x_2 - x_1$, $\Delta y = y_2 - y_1$ i $\Delta z = z_2 - z_1$. La separació és un invariant Lorentz.

Si $\sigma > 0$, diem que la separació dels esdeveniments és de *tipus temps* o *temporal*. Per exemple, per a dos esdeveniments que tenen lloc en un mateix punt en temps diferents es compleix que $\sigma = c^2 \Delta t^2 > 0$, on Δt és el temps transcorregut entre els dos esdeveniments. L'afirmació recíproca és certa en una referència apropiada (**Exercici: R.3.1**).

Si $\sigma < 0$, diem que la separació dels esdeveniments és (de tipus) *espacial*. Per exemple, per a dos esdeveniments que tenen lloc en un mateix instant en punts diferents es compleix que $\sigma = -(\Delta x^2 + \Delta y^2 + \Delta z^2) < 0$. L'afirmació recíproca és certa en una referència apropiada (**Exercici: R.3.2**).

Si $\sigma = 0$, diem que la separació dels esdeveniments és *nul·la*, o de *tipus llum*, o *isòtropa*. Per exemple, si un fotó emès en un punt $[x_1, y_1, z_1]$ en un instant t_1 arriba al punt $[x_2, y_2, z_2]$ en l'instant t_2 , aleshores la separació dels esdeveniments $[x_1, y_1, z_1, t_1]$ i $[x_2, y_2, z_2, t_2]$ és nul·la.

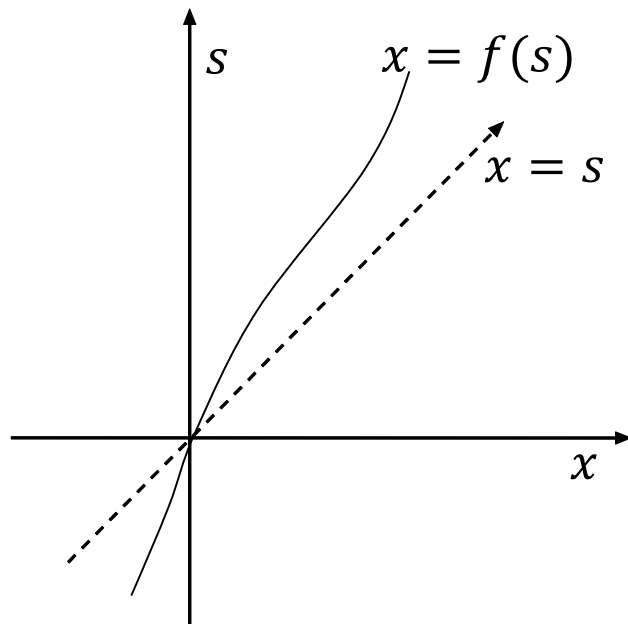
Quadrivectors

Un *quadrivector*, o simplement *4-vector*, és una correspondència $\mathbf{v}$ que assigna un vector $\mathbf{v}_S \in \mathbb{R}^4$ per a cada sistema inercial S de manera que

$$\mathbf{v}_{S'} = \Lambda_{S,S'} \mathbf{v}_S$$

qualssevol que siguin els sistemes inercials S i S' , on $\Lambda_{S,S'}$ és la transformació de Lorentz de S a S' .

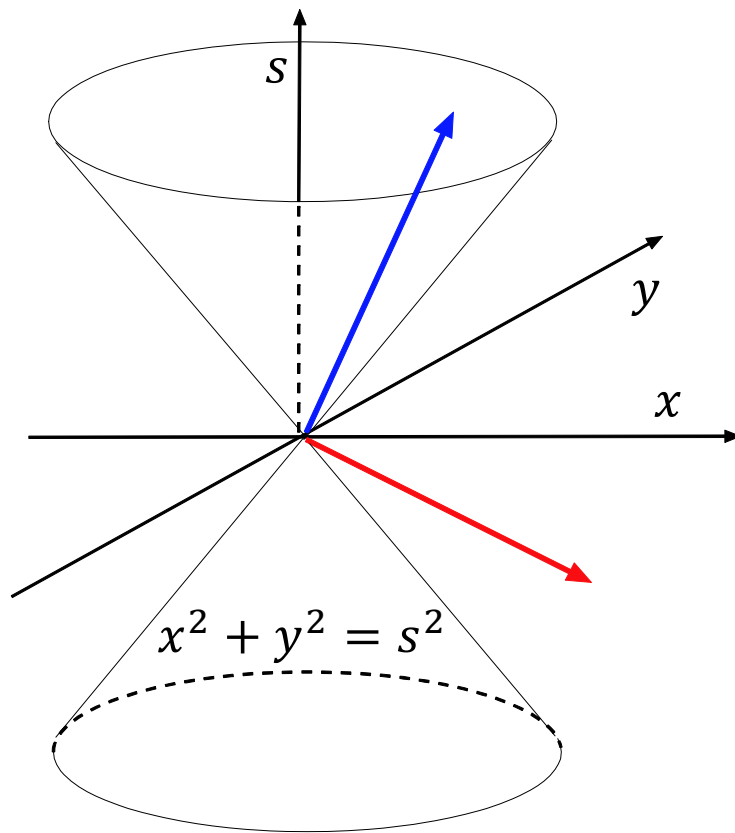
Per exemple, la posició i el temps d'un esdeveniment donat respecte d'una referència inercial S , diguem $[x, y, z, t]_S$, és un 4-vector, per definició de les transformacions de Lorentz.

Diagrames de Minkowski

En la figura hem representat l'eix x d'un sistema inercial S i, perpendicularment, un eix per a $s = ct$.^{N2} En aquest pla podem representar els esdeveniments que tenen lloc en un punt de l'eix x en un cert instant del temps $t = s/c$. Si una partícula es mou sobre l'eix de les x segons la

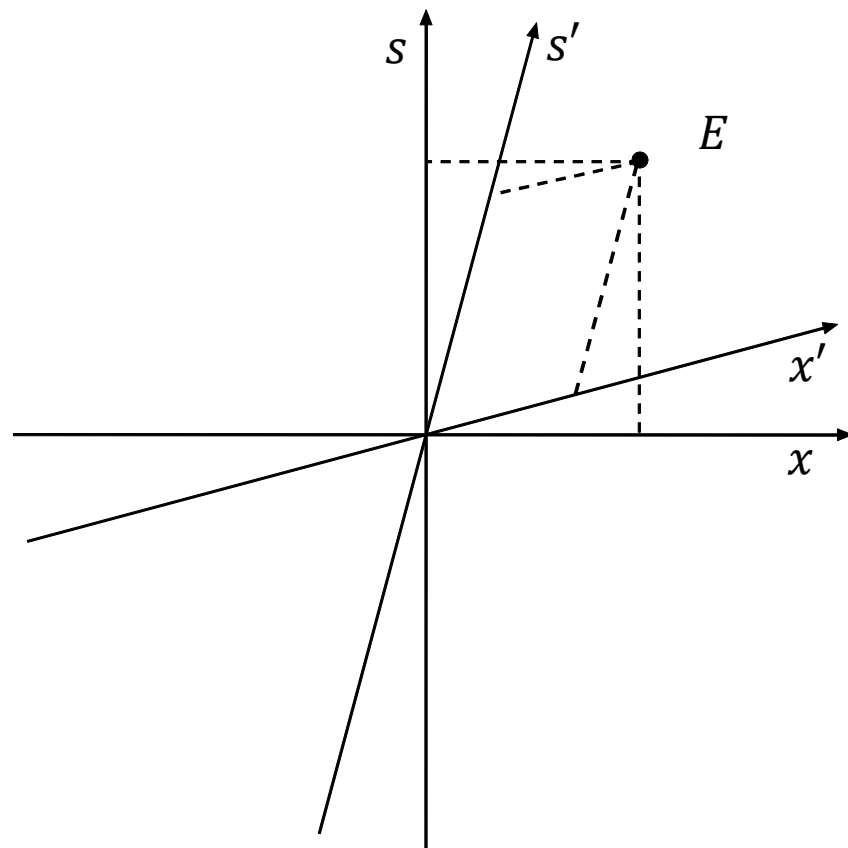
funció $x = f(s)$, llavors els esdeveniments $(f(s), s)$ formen la **línia d'univers** de la partícula. És la gràfica de f , però amb l'eix s com a eix d'abscisses i l'eix x com a eix d'ordenades. Per exemple, $x = k$, k constant, és la línia d'univers d'una partícula que està en repòs en el punt $x = k$. Anàlogament, $x = s$ és la línia d'univers d'un fotó que es mou sobre l'eix de les x i que passa per l'origen per a $s = 0$. Com que la velocitat de la llum ($c = 1$ amb les notacions presents) és el límit superior de les velocitats possibles, el pendent de la línia d'univers d'una partícula respecte de l'eix s ha de ser < 1 arreu. Per als fotons, aquest pendent és 1 arreu.

Si en lloc de moviments sobre l'eix x considerem moviments en el pla xy , llavors per representar els esdeveniments sobre aquest pla necessitem tres eixos: x, y, s . La *línia d'univers* d'una partícula que es mou en el pla xy és una corba donada per equacions paramètriques $s \mapsto (x(s), y(s))$. El paper que feia la recta $x = s$ ara el fa el con d'equació $x^2 + y^2 = s^2$, del qual en direm *con de llum*. Les generatrius d'aquest con

són les línies d'univers dels fotons que passen per l'origen per a $s = 0$. Per exemple, a fletxa vermella representa la trajectòria d'un fotó en el pla xy i la blava la corresponent línia d'univers.

Naturalment, la representació de Minkowski es 4-dimensional si tenim en compte les tres coordenades d'espai x, y, z .

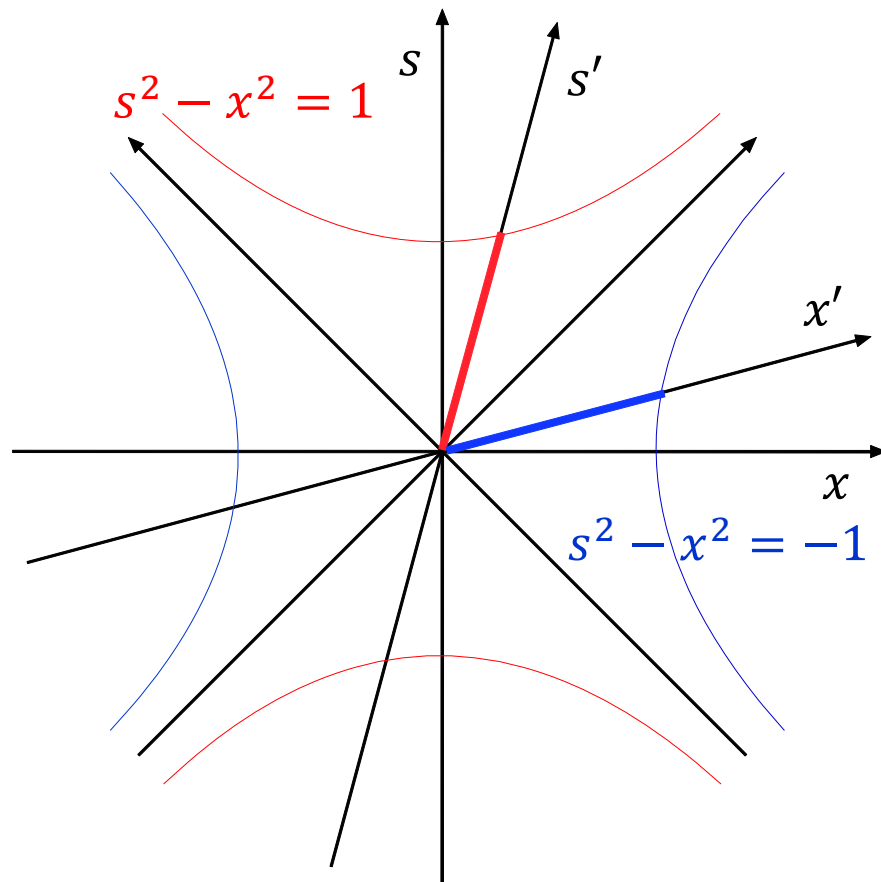

Representació dels eixos de S' . Considerem el pla de Minkowski xs corresponent a un sistema inercial S . Considerem un sistema inercial S' que es mou a velocitat uniforme β sobre l'eix x , i de manera que els orígens de S i S' coincideixen per $s = s' = 0$. D'aquesta manera les transformacions de Lorentz són

$$x' = \gamma(x - \beta s), \quad s' = \gamma(s - \beta x).$$

La línia d'univers en el pla xs de l'origen de S' és $x = \beta s$, o bé $x' = 0$. Com que $x' = 0$ és l'eix s' del pla $x's'$, la denotem per s' (vegeu la figura). Notem que el seu pendent respecte de l'eix s és β . Anàlogament, a l'eix x' de S' , que és $s' = 0$, li correspon la recta $s = \beta x$, que té pendent β respecte de l'eix x .

A la figura anterior també s'indica la relació entre un esdeveniment E i les seves coordenades respecte de S i S' , però observem que encara no sabem com representar les unitats de x' i de s' .

La determinació d'unitats sobre x' i s' , en termes del pla xs , és immediata a partir de la igualtat

$$s'^2 - x'^2 = s^2 - x^2$$

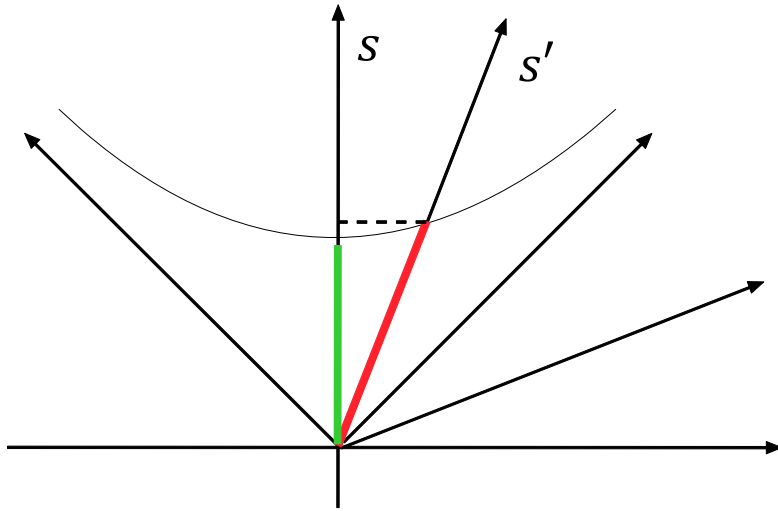
(invariància Lorentz de la separació quadràtica).

En efecte, la unitat sobre l'eix s' és l'esdeveniment $(x' = 0, s' = 1)$, amb la qual cosa veiem que la unitat buscada (segment vermell de la figura) no és

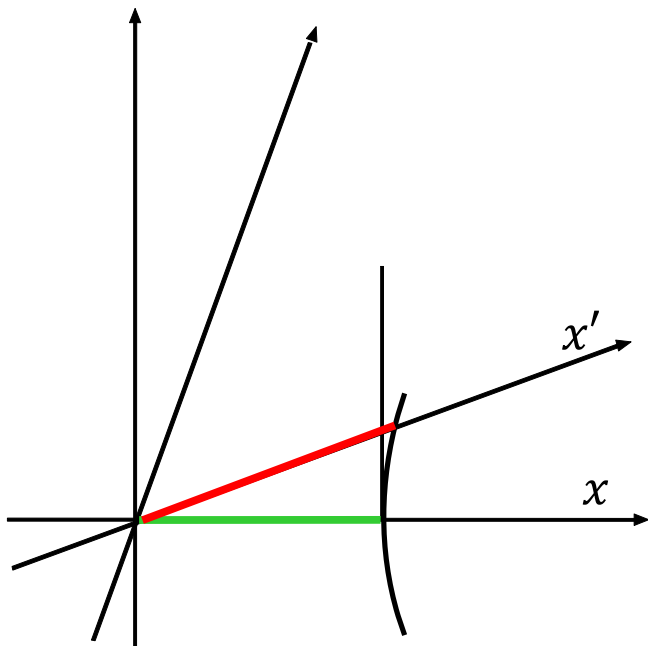
més que la intersecció de l'eix s' amb la branca de la hipèrbola $s^2 - x^2 = 1$ corresponent a $s > 0$. La unitat sobre l'eix x' (segment blau de la figura)

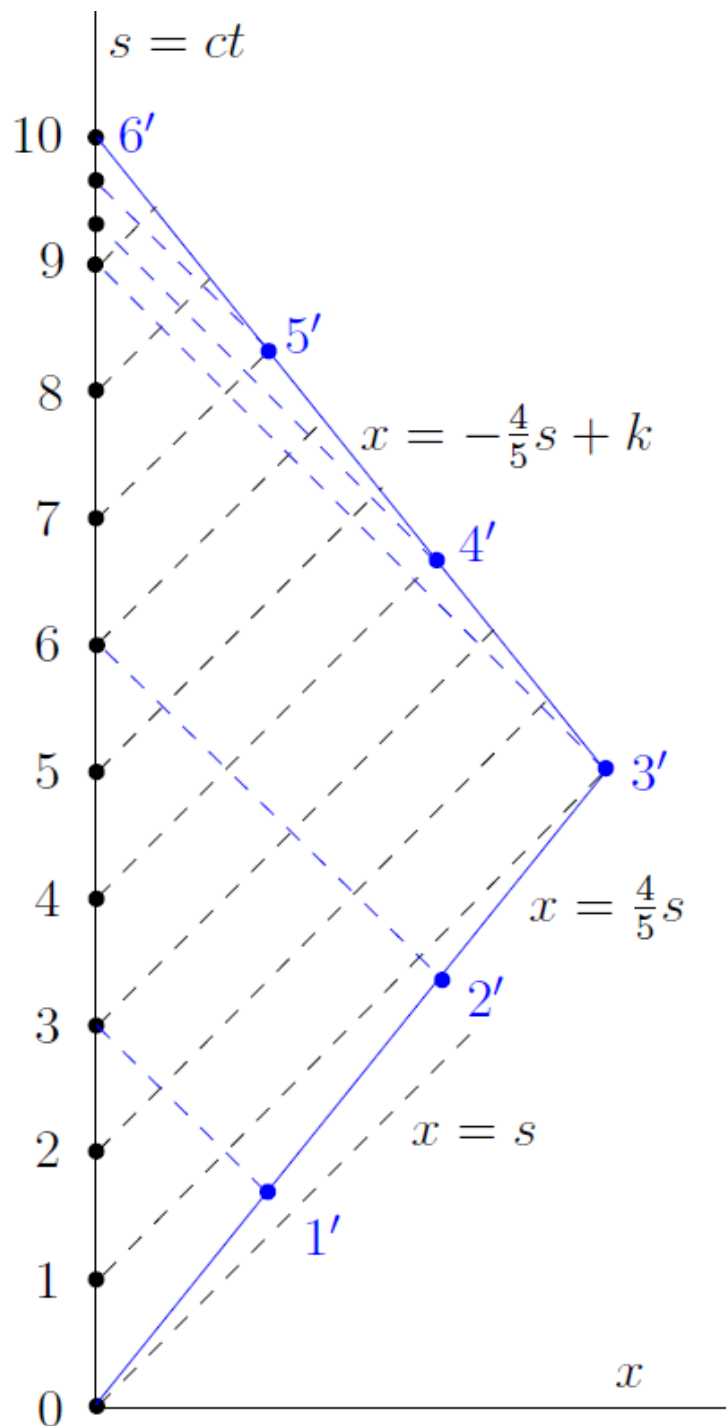
es determina d'una manera similar: és la intersecció de l'eix x' amb la hipèrbola $s^2 - x^2 = -1$ ($\Leftrightarrow x^2 - s^2 = 1$).

Retard dels rellotges. Amb el diagrama de Minkoski, el retard dels rellotges queda visualitzat com a la figura: a la unitat sobre l'eix s' ($x' = 0, s' = 1$) (segment vermell), li correspon un segment sobre l'eix s superior a la unitat d'aquest eix (segment verd).

Contracció de longituds. El segment verd de la figura representa la unitat sobre l'eix x i el vermell sobre l'eix x' . Com que la línia d'univers de la unitat de l'eix x és la recta $x = 1$, veiem que S' li atribueix una longitud inferior.

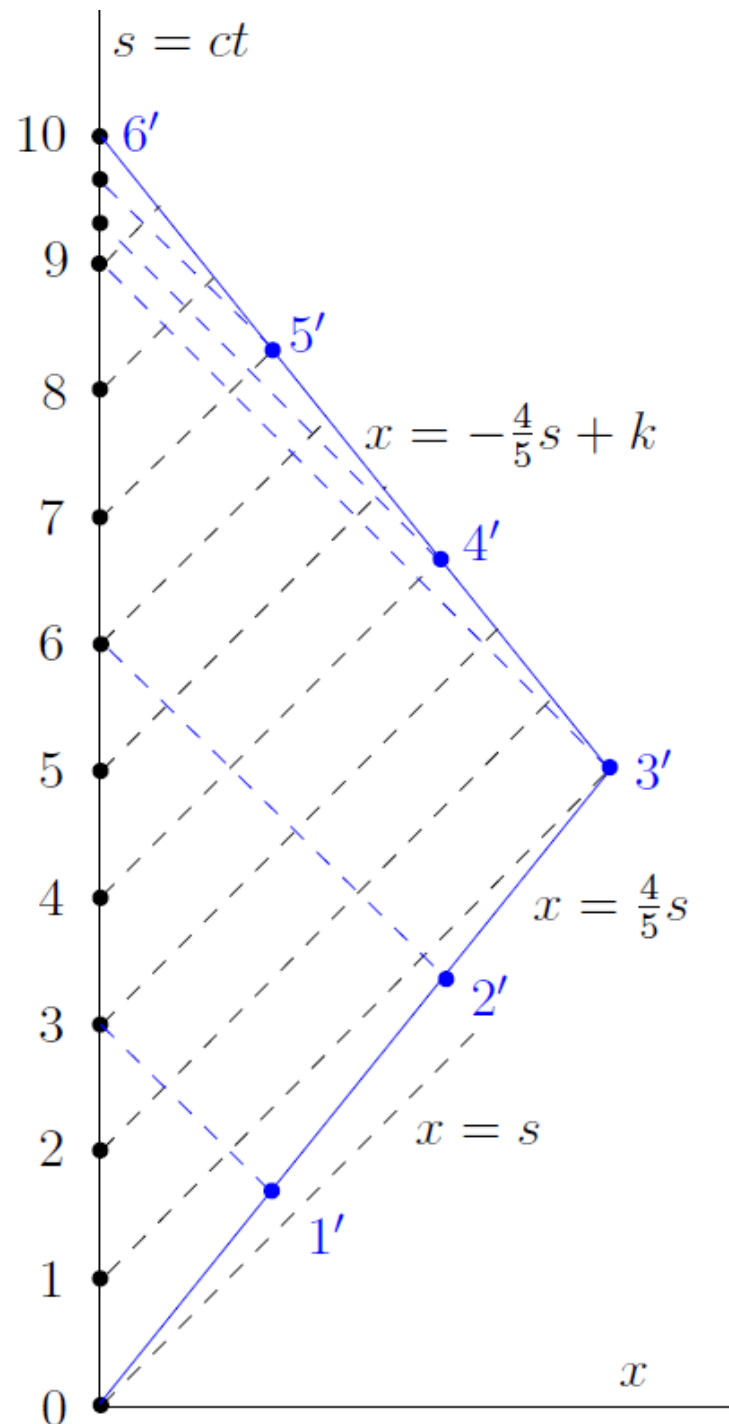
Paradoxa dels bessons. Considerem la referència inercial S d'un dels bessons, de la qual només dibuixem l'eix x i l'eix $s = ct$ (en anys-llum). Si l'altre germà bessó S' s'allunya a una velocitat $v = \frac{4}{5}c$ al llarg de Ox fins a l'instant $s = 5$, i després retorna a l'origen a la mateixa velocitat (hi arribarà quan $s = 10$), **quin temps marcarà el rellotge de S' quan dóna la volta? I a l'arribada? Estaran d'acord cada bessó en el temps marcat pel rellotge de l'altre?**

Atès que $\beta = 4/5$, tenim $\gamma = 5/3$. Això comporta que 5 anys de S corresponen a 3 de S' , de manera que quan S' dóna la volta, el seu rellotge ha de marcar 3, i a l'arribada

ha de marcar 6. Segons S , per al bessó viatger només hauran d'haver passat 6 anys. Vegem com ho percep S' . En la primera part, S' està estacionari en el seu sistema ($x' = 0$) i deixa que passin 3 anys ($s' = 3$). Durant aquest lapse veu que el seu germà S s'allunya amb $\beta = -4/5$, i per tant interpreta que $s = \gamma(s' + \beta x') = \gamma s' = 5$ és el temps que S atribueix al moment d'iniciar el retorn. En aquest instant, el viatger canvia a un sistema inercial S'' en el qual veu que S s'aproxima a $\beta = 4/5$. Segueix en repòs a l'origen de S'' ($x'' = 0$) durant 3 anys més (al final, $s'' = 6$, ja que a l'inici del retorn $s'' = s' = 3$). Segons els càlculs del viatger, els rellotges de S han de marcar

$$s = \gamma(s'' - \beta x'') + \lambda = \gamma s'' + \lambda,$$

on λ és una constant (l'origen de S'' no té perquè coincidir amb el de S). Com que per $s'' = 3$ ha de ser $s = 5$, veiem que $\lambda = 0$. Així, doncs, el bessó viatger pensa que a l'arribada els rellotges de S han de marcar

$\frac{5}{3} \times 6 = 10$. Pel que fa a la posició que S atribueix a l'origen de S'' , ha de ser de la forma

$$x = \gamma(x'' - \beta s'') + \mu = -\gamma\beta s'' + \mu \\ = -\frac{4}{3}s'' + \mu,$$

μ una constant. Com que $x = 4$ per $s'' = 3$, ha de ser $\mu = 8$. D'aquesta manera S'' sap que és a l'origen de S ($x = 0$) per $s'' = 6$.

Per acabar aquesta anàlisi, suposem que S envia un senyal lluminós al final de cada any. Com que el factor Doppler quan S' s'allunya és $\sqrt{\frac{1-\beta}{1+\beta}} = \frac{1}{3}$, el senyal al final del primer any és rebut al final del tercer any de S' , és a dir, en el moment d'iniciar el retorn. En el viatge

de retorn el factor de Doppler és $\sqrt{\frac{1+\beta}{1-\beta}} = 3$, amb la qual cosa S'' rep tres senyals en cadascun dels seus tres anys de S'' . Si S' també envia senyals cap a S al final de cadascun dels seus anys, els senyals enviats a $1'$, $2'$ i $3'$ es rebran al final dels anys 3, 6 i 9, mentre que els 3 senyals enviats en el viatge de retorn es rebran tots durant el desè any de S .

Exercisis

R.3.1. Proveu que si la separació entre dos esdeveniments és de tipus temporal, aleshores hi ha un sistema de referència inercial S' respecte del qual els esdeveniments tenen lloc en el mateix punt. En particular, la separació entre aquests dos esdeveniments es pot mesurar amb un rellotge estacionari respecte de S' .

R.3.2. Proveu que si la separació entre dos esdeveniments és de tipus espacial, llavors hi ha un sistema de referència inercial S' respecte del qual són simultanis.

En particular, la separació entre els esdeveniments es pot mesurar amb regles estacionaris respecte de S' .

R.3.3. Segons un observador en un sistema de referència inercial S , un esdeveniment A té lloc al punt de coordenades $x_A = 5\text{m}$, $y_A = 3\text{m}$, $z_A = 0\text{m}$ i a l'instant $t_A = 15\text{m}$, mentre que un altre esdeveniment B té lloc al punt de coordenades $x_B = 10\text{m}$, $y_B = 8\text{m}$, $z_B = 0\text{m}$ i a l'instant $t_B = 5\text{m}$. Trobeu la separació entre A i B . Trobeu també una referència inercial S' respecte de la qual els dos esdeveniments són o bé simultanis o bé tenen lloc en el mateix punt.

R.3.4. Siguin S i S' dues referències inercials d'eixos paral·lels i orígens coincidents per $t = t' = 0$. Sigui v la velocitat de S' respecte de S . Suposem que una partícula es mou sobre l'eix x de S a velocitat uniforme u i considerem l'esdeveniment $(x = ut, t)$, amb $t > 0$ (ignorem les coordenades y i z). Proveu que si (x', t') són les coordenades d'aquest esdeveniment respecte de S' llavors $t' > 0$ (useu que $u < c$). Proveu també que si fos possible $u > c$, aleshores no existiria ordre de "causalitat", ja que hi hauria un sistema inercial S' en el qual $t' < 0$ (si en l'instant t de S la partícula es

desintegrés, posem per cas, aleshores tindríem que per S' la desintegració passaria abans de començar el trajecte de la partícula!).

Notes

N1 (Pàg. 2). De fet,

$$\begin{aligned}(ct)^2 - z^2 &= \gamma^2((ct') + \beta z')^2 - \gamma^2(z' + \beta(ct'))^2 \\ &= \gamma^2(1 - \beta^2)(ct')^2 - \gamma^2(1 - \beta^2)z'^2 = (ct')^2 - z'^2.\end{aligned}$$

N2 (Pàg. 5). Les relacions mètriques euclidianes d'aquest pla xs , com ara el fet de disposar l'eix s perpendicularment a l'eix x , no tenen cap significat físic.